

Натисніть тут, щоб

КУПИТИ КНИГУ НА САЙТІ

або

заможляйте по телефону:

(0352) 28-74-89, 51-11-41

(067) 350-18-70

(066) 727-17-62

ЛЕМ
ОВІ
ЛЕ
МИ

Томаш Лем

КОЛОТНЕЧІ З ПРИВОДУ
ВСЕСВІТНЬОГО ТЯЖІННЯ

ТАК КАЗАВ
ЛЕМ

зі Станіславом Лемом
розмовляє Станіслав Бересь

УДК 82-312.6
ББК 84.4Пол
Л 44

Серію «Лемові леми» засновано 2016 року

Tomasz Lem «Awantury na tle powszechnego ciężenia»
Stanisław Lem, Stanisław Bereś «Tako rzecze Lem»

*Книгу видано за підтримки
Міністерства культури та національної спадщини
Республіки Польща*

WROCLAW 2016
European Capital of Culture

FUNDED BY
Ministry of
Culture
and National
Heritage of the Republic
of Poland

CO-ORGANISERS

impart

STRATEGIC PARTNER

Л 44

Лемові леми : Колотнечі з приводу всесвітнього тяжіння /
Т. Лем ; пер. з пол. І. Шевченко : Так казав Лем / Зі
Станіславом Лемом розмовляє Станіслав Бересь / С. Лем,
С. Бересь; пер. з пол. А. Павлишина. — Тернопіль : Богдан,
2017. — 736 с. — (Серія «Лемові леми») : іл.

ISBN 978-968-10-4829-3

«Колотнечі з приводу всесвітнього тяжіння» — це спогади Томаша Лема про свого батька, Станіслава Лема. Любов і захоплення тут поєднуються зі стриманою відвертістю, завдяки чому портрет Станіслава Лема виявляється таким живим, чарівливим і різнобарвним.

«Так казав Лем» — це перероблене і доповнене видання «Розмов зі Станіславом Лемом» Станіслава Береса, що тривали у 1981–1982 рр. та через двадцять років, у вересні-грудні 2001 р. Тут ви знайдете унікальні спогади та роздуми видатного філософа і письменника про науку, мистецтво, життя і пам'ять, близьких і далеких.

УДК 82-312.6
ББК 84.4Пол

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора перекладу чи видавця.*

ISBN 978-966-10-4928-3 (серія)
ISBN 978-966-10-4829-3

© Tomasz Lem, 2017
© Stanisław Bereś, 2017
© Навчальна книга – Богдан, 2017

ТОМАШ ЛЕМ

КОЛОТНЕЧІ
З ПРИВОДУ
ВСЕСВІТНЬОГО
ТЯЖІННЯ

«Коли мій син студіював фізику у Принстоні — він провів там чотири роки — я дуже активно з ним листувався. І він скаржився в листах до матері, що «батько, замість того, щоб писати про своє особисте життя чи розпитувати про мої плани й настрої, пише натомість про галактики, чорні діри та викривлення простору». Моя дружина відповіла йому: особистим життям твого батька якраз і є чорні діри й галактики».

Станіслав Лем. «Світ на краю»

ВСТУП

Працюючи над власним текстом, я переконався, яким прекрасно безтурботним було життя перекладача. Своєрідною компенсацією для мене стала змога послуговуватись інструментами, якими зазвичай я не міг користуватися. Вираз «перекладацька майстерність» звучить поважно, але коли придивитися до нього, то виявляється, що, крім маленьких сувоїв наждаку для згладжування мовних шорсткостей і дощечок з англосакськими одиницями вимірювання, там є також пилки, ломи й сокири. Цими, останніми, інструментами я намагався не користуватися під час перекладів, однак усвідомлення їхньої наявності завжди було для мене спокусою. Але тепер, страждаючи над редагуванням власного тексту, я нарешті міг дати собі волю та «різати» без остраху. Тож, якщо читачеві розказана далі історія видаватиметься сухою й надто скороченою, вину слід покладати не лише на те, що ця книга є дебютом, а й на те, що після років самообмежень і аскетичного використання редакторських сокирок я надто потурав собі в усунуванні всього, що вважав зайвим.

Під час написання цієї книги мені постійно пам'яталась цитата з чудової книги Ярослава Марка Римкевича «Польські розмови влітку 1983 року», що, забігаючи наперед, була однією з найулюбленіших книг батька, в якій письменник часто звертається сам до себе, нагадуючи: «Давай конкретику, Марчику». Саме так я й намагався чинити: багато уваги приділяти деталям і уникати стилістичної плутанини — тому читачеві ця книжка може здатися безглуздою. Усвідомлюючи невелику жанрову вагу описаних тут історій і анекдотів, я, втім, вірю, що їхня спільна вартість перевищить суму окремих складників.

Львів, 1926

Розділ 1. ОКУПАЦІЯ

Батько народився у Львові, а мати з'явилася на світ у панському маєтку під Краковом, тож батько не випадково часом говорив, що якби не Гітлер і Сталін, вони з мамою узагалі ніколи б не познайомилися.

Про родину по материній лінії мені відомо багато, натомість мої знання про родину батька фрагментарні. Вони походять головним чином від матері, що видається трохи парадоксальним, і ще з книжок-інтерв'ю, які з батьком проводили Станіслав Бересь («Розмови з Лемом») і Томаш Фіалковський («Світ на краю»). Родинно-історичні питання батько вважав безглуздими і, можливо, тому не хотів говорити про них. Це одна з гіпотез, яка може пояснити, чому батько унікав говорити зі мною про минуле. Втім, імовірно, що як підліток я не був послідовним у ставленні йому питань, приймаючи за чисту монету пояснення: «Все це описано у “Високому замку”, якого ти, певно, не прочитав». Таке вирішення цієї справи було дуже зручним, щоб не сказати хитрим, оскільки ще підлітком я прочитав майже всі його книжки (наскільки я їх розумів — це окреме питання), тож вірив, що справді «все це описано у “Високому замку”», а з часом я просто звик до того, що на мої дитячі запитання про батька та його родину відповіді дає лише мама.

Найдраматичніший з ранньовоєнних спогадів батька був пов'язаний із винесенням з підвалу, за наказом німців, решток розстріляних жертв російських солдатів, які вже потроху розкладалися. Батько був переконаний, що врешті його теж розстріляють. Він дивом залишився живим. Сморід, яким просякнув увесь його одяг, був таким жахливим, що все довелося спалити. Йому було дев'ятнадцять років, він був ще вразливим юнаком, майже дитиною, і це, напевно, стало для нього травматичним переживанням, до того ж, не єдиним, оскільки під час німецької окупації він переховувався під фальшивим прізвиськом. Зважаючи на це, мовчання про його минуле можна не лише зрозуміти, а й побачити в ньому явище, яке в психології називають запереченням минулого.

Окрім мовчання, я знаю ще дещо й постараюся тут це оповісти, причому найбільшу перешкоду в цьому становить не «брак

інформації», а усвідомлення, що всі хронікально-пам'яткові дослідження навколо особи батька він вважав зайвими й був переконаний, що всі події з його життя є «анекдотичними». Звідси випливає висновок, що мої нинішні старання батько оцінив би як безглузді.

Самуїл Лем, батько Станіслава Лема, був успішним заможним львівським ларингологом, а з реляції моєї матері видно, що, крім того, він був чарівним, прекрасним чоловіком. Його дружина, Сабіна, не мала вищої освіти, тож Самуїл Лем вчинив певний освітній мезальянс — найімовірніше, з любові: бабуся засліпила його красою. А з часом виявилось, що вона мала складний характер, тож дідусь добряче натерпівся від неї. Здається, її улюбленим заняттям було збирати платню з мешканців дідусевої кам'яниці, що визначило однозначне, не надто прихильне ставлення мешканців до неї як домовласниці. Дідусь помер до мого народження, тож я його не знав, але у дев'яностих роках зі мною сталася пам'ятна історія. Коли я гостював у приятелів у Катовіцах, мене відрекомендували сивому професорові ларингології, львів'янину. Старий пан подивився на мене крізь товсті скельця окулярів, простягнув мені руку й усміхнувся:

— То це ти той малий Лем, який сидів під столом, коли ми грали в бридж! — сказав він старечим, але бадьорим голосом.

Я мусив його поправити: це не я, а мій батько в довоєнні часи у Львові ховався під картярським столом. Професор помітно пошумів.

На відміну від дідуся, матір батька я трохи пам'ятаю. Їздив до неї колись із батьками, вона мешкала у Кракові на вулиці Бонеровській. Я був переконаний, що «Бонеровська» — це бабусине прізвище, а батьки не поспішали мене виправляти — може, заради святого спокою, адже ще чотирирічним я засипав увесь навколишній світ запитаннями. Під час одного з візитів до бабусі «Бонеровської» вона подарувала мені купюру в сто злотих, що було на той час неймовірною сумою — до того я ще ніколи не мав таких грошей. Бабуся тримала в руці біло-червону банкноту з Людвіком Варинським і ніяк не впускала її, поки я не пообіцяю, що «точно нікому її не віддам».

Енергійно киваючи головою, я урочисто пообіцяв, однак усю мою радість щодо перспективи стилю життя гуляки розвіяла мама негайно після виходу з бабусиною помешкання — банкноту конфіскували як невідповідну для малої дитини.

Бабусю «Бонеровську» ми відвідували рідко. Не можу сказати, що невістка й свекруха відчували взаємну антипатію, однак вони не могли довго перебувати поруч одна з одною. Батько відвідував ма-

тір регулярно, але їхні стосунки теж бували натягнуті. Тут ідеться не про серйозні суперечки, а радше про ялові сутички з дріб'язкових питань. Відвідини бабусі були пов'язані також з відвідинами пані Олі, львів'янки, яка мешкала із сином у тій самій кам'яниці. Її внук Вітек вчився грати на контрабасі — цей інструмент зачаровував мене габаритами. Там теж стояло піаніно, на якому я грав авангардні твори, не усвідомлюючи, що жорстоко випробовую терпіння родини та сусідів.

У 1939 році, під час першої радянської окупації, мій батько розпочав навчання в Медичному інституті у Львові, бо інакше його забрали б до Червоної армії. Після вторгнення німців, коли всі університети закрили, батько знайшов собі роботу в німецькій фірмі, що займалася пошуком сировини. До його обов'язків належало виїжджати на поля бою та розрізати газовим пальником підірвані бомбами корпуси танків; на будь-яке інше використання зварювання, крім деструктивного, шеф не погоджувався, бо батько, згідно з його ж власними словами, був поганим зварником. «Заощаджені» таким чином вибухові матеріали й амуніцію він таємно переказував польському рухові опору. Власне, саме в цей час зародився задум на його перший роман — «Людина з Марса».

Після вторгнення росіян із батьком сталася подія, яку він часто згадував у мить родинних спогадів, що розкрила його незвичне ставлення до реальності, та яку можна назвати «сильною проекцією». Якраз у той момент, коли війська неприятеля розпочали облогу Львова, батько вийшов з підвалу, в якому сховався разом з іншими мешканцями, оскільки йому дуже захотілося напитися холодного борщу:

«А саме тоді німці кинули протитанкову бомбу (танки стояли на вулиці вздовж наших будинків). Загуркотіло, як у пеклі! В отвори у стіні за півтора метри від мене можна було руку вкласти. <...> Від горщика мені залишилося тільки вушко, а на голові в мене стриміла віконна рама...»
(«Так казав Лем»).

* * *

В окупованому Львові батько також зустрівся лицем до лиця з німецьким танком.

«Я подумав, що увесь Львів уже советський. Отож, нікого не питаючи, пішов до тата і мами <...> Проте я до них ще не дійшов, аж раптом чую скрегіт гусениць. Навколо мене

зробилося порожньо. Навпроти виїхала “Пантера”. Я хотів сховатися в якусь браму, але всі були замкнуті. Сховатися було ніде. <...> Навколо мене — жодної живої душі. Проте я не знав, що в кущах, ліворуч од мене, стоїть замаскована советська протитанкова гармата, яка раптом вистрелила. Досі пам’ятаю подмух снаряда, що пролетів поруч. Він із дуже близької відстані поцілів туди, де оборотна вежа танка кріпиться до основи. Її заклонило, й німці не могли вийти. Всередині почало горіти, там жахливо кричали. <...> Коли через кілька днів повернувся на це місце, великий трактор “Сталінець” відтягував ту “Пантеру”. Вона згоріла до такої міри, що не котилася на колесах, бо вони прикипіли до гусениць. З цікавості я виліз на танк і побачив усередині обвуглені черепи німців. Мені б ніколи більше не хотілося побачити нічого подібного. Ці спогади залишаться в моїй пам’яті довіку, наче зафіксовані на кінематографічній стрічці».

(«Так казав Лем»).

Тоді він мав повернутися знову на заняття. Одначе скоро виявилось, що Львів залишається радянським, а ті, хто не хотіли прийняти радянського громадянства, мусили виїхати. Батько зі своїми батьками поїхали одним із останніх потягів, залишивши у Львові цілий маєток. До Польщі їм вдалося вивезти лише кілька скринь з речами, робочий стіл і трохи книжок. У Львові залишилися дві родинні кам’яниці та дідусева величезна польсько-німецько-французькомовна медична бібліотека.

Після приїзду до Кракова батько продовжив перерване навчання, друкував деякі тексти в католицькому «Загальному тижневику» та лівій «Кузні»; втім, не помічаючи фундаментальної різниці між цими виданнями.

Розділ 2.

БАСЯ¹

Мої батьки познайомилися в Кракові у 1949 чи, може, 1950 році. Це не були веселі роки, сталінізм сильно давався взнаки. Для Наукознавчої Консерваторії при Ягеллонському університеті батько під пильним оком доктора Мечислава Хойновського проводив поміж студентів тести на американський манер, які невдовзі були заборонені як залишки гнилого імперіалізму. Якось батько зібрався до приятелів. Він ішов темними сходами, підсвічуючи собі сірником, і помітив молоду, гарну (батько сказав би: приємну) дівчину, студентку медицини, Барбару Лешньак.

Стан, який батько називав облогою, тривав три роки, оскільки Барбара не хотіла виходити заміж за Станіслава Лема. Загалом, вона в принципі не хотіла виходити заміж, а старший за неї на дев'ять років кандидат лякав її непослідовною поведінкою, а надто — інтелектом. Вона вважала, що Сташек², сам того не усвідомлюючи, непомірно вивищується над нею у цьому розумінні. Ці роки були багаті на події, не надто схожі на залицяння. Наречений пішов колись зі своєю обраницею на концерт класичної музики і вже на перших звуках заснув. Барбара не мала сміливості вдарити майбутнього чоловіка ліктем у бік, як робила це потім. Але навіть таємниче привернення уваги й намагання прищепити хоча б рудиментарну повагу до етикету не завжди закінчувалися добре. З дитинства, тобто з часів, коли мати вже протягом кільканадцяти років безуспішно намагалася впровадити засади *savoir-vivre*³, я запам'ятав урочисту вечерю, на якій був присутній бомонд польської літератури, у тому числі Віслава Шимборська та Ева Ліпська. Якоїсь миті батько, вказуючи на тарілку з тістечками від «Срасовія» (це була одна з небагатьох краківських кондитерських, вироби якої можна було подати на стіл і не хвилюватися за долю гостей), сказав:

— Гадаю, до цих тістечок треба було прикріпити цінники, щоб ви, панянки, знали, як ми для вас витратилися! — після чого, звертаючись

---

¹ Скорочене польське ім'я від «Барбара». (Тут і далі примітка перекладача. Примітки Томаша Лема будуть позначені окремо.)

² Скорочене польське ім'я від «Станіслав».

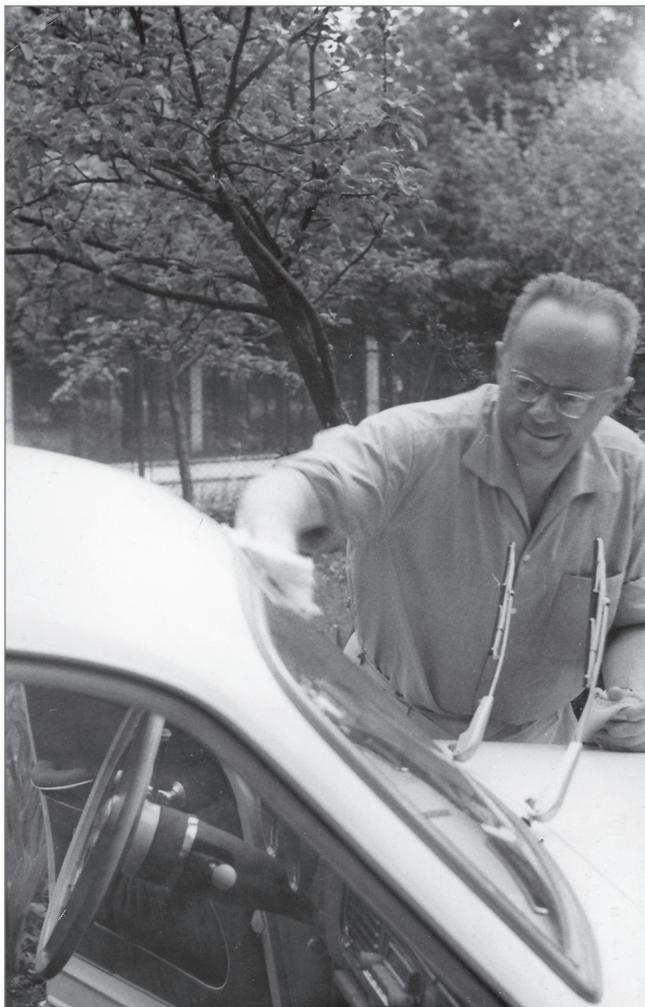
³ Етикет, гарні манери (*фр.*).

Барбара і Станіслав Леми, Осло, 1956

Автопортрет, 1950

Енергійне миття вікон, 1962

до дружини, тим самим ввічливим тоном він невинно, але з легким докором у голосі, додав: — Басю, а чого ти копаєш мене під столом?

Також незвичними були й зустрічі наречених у краківських кав'ярнях. Барбара зазвичай заставала Сташека за газетою. Побачивши дівчину, він згортав газету, залпом допивав каву, з голосним дзвоном відставляв філіжанку на тарілочку і з нетерпінням у голосі запитував: — Ходімо?

Одного дня, після багатьох років шлюбу, під час урочистого іменинного обіду батько почав посилати матері таємничі знаки. Він простягав до неї долоню, розчепірюючи пальці, й сценічним шепотом повторював:

— Ша, Басю! Ша!

І так кілька разів. Мати, хоча вона вже звикла до подібних дивакуватих ситуацій, тоді злякалася.

Через кілька хвилин усе з'ясувалось. Її чоловік, згідно з його ж словами, таємничо й тактовно нагадував дружині, що в цей день він подарував їй парфуми Chanel № 5. Він надзвичайно дивувався, чому це вона не здогадалася, що «Ша» означає «Шанель», а розчепірена долоня — п'ятірку.

Освідчини були такими ж дивними, як і сам наречений. Одного дня Бася отримала через посланця торт. Не квіти з листом чи запискою, а саме торт. Спочатку вона не хотіла його приймати, бо не знала, хто подарував, а потім не хотіла тому, що дізналася. Вона не усвідомлювала, що дарування торта було виразом найвищої симпатії, це було своєрідною пожертвою, що складалася з глазури, цукру, тіста й крему.

Я спробую пояснити природу цього явища: мені було років, може, зо шість, коли в батьковому гаражі, поміж шматками наждаку, обценьками, шліфувальними верстатами, рукоятками і викрутками, я наткнувся на невелику паперову торбинку. В ній містилося щось продовгувате, темно-коричневе, схоже на дощових черв'яків. Я відразу ж побіг із цією знахідкою до батька, який мив вікна свого *Fiat 125p* автовідолом і ПНРівською¹ гігієнічною прокладкою, які з морально-виховних причин називалися тоді «пелюшками». Тримавши торбинку в руці, я спитав, що там усередині. Були сімдесяті роки, кінець ґереківського² *prosperity*³, ще за кілька років до введення талонів на цукор, а потім майже на все інше.

¹ ПНР — Польська Народна Республіка

² Від імені Едварда Ґерекка — польського політичного діяча, першого секретаря ЦК ПОРП.

³ Процвітання (*англ.*).

Однак асортимент містечкової крамниці був убогий, тож інших солодоців, окрім усім відомих «марципанових батончиків», які, без сумніву, поставляли зі Заходу, я знав лише оранжад, котрий ми не розводили у воді, а висипали на долоню й злизували. Це були солодкі коричневі цукерки, які неможливо було розгризти, в округлих жовтих коробочках з діркою. А також батончики *Juhas*, назву яких кілька років потому ми з друзями навмисне перекручували.

Батько перестав протирати скло, на якому залишилися сотні дрібних білих ворсинок з «пелюшки», й насупився. Він вагався.

— Апельсинова шкірка в шоколаді, — відповів він лаконічно. — Можеш з'їсти одну, — додав за мить. Він почаствував мене й сам приклався до вмісту торбинки, тож у ній нічого не лишилося.

Ніколи до цього я не їв нічого смачнішого й екзотичнішого, після того, втім, теж, оскільки гаражне джерело апельсинових шкірок у шоколаді таємничим чином висохло, хоч я ще не раз перевіряв закуток біля шліфувальної машини.

Коли в середині вісімдесятих років новий будинок батьків був уже готовий і настав час переїзду, Міхал, материн племінник і новий власник старого будинку батьків, узявся переставляти книжкові шафи, в яких донедавна стояли тисячі книжок. З-за полиць щось почало висипатися, створюючи на підлозі чималу купу. Міхал зі здивуванням з'ясував, що це були фантики від цукерок. Протягом двадцяти років щілину між тильною стінкою книжкових шаф та стіною кімнати до стелі забили фольгою.

Однак найпрекраснішою з усього була халва, причому важливу роль відігравало те, ЯКОЮ була та халва. Своїм тонким смаком батько міг подивувати знавців вин чи французьких сирів. Коли він у похилому віці захворів на діабет, то говорив, що спосіб самогубства, який можна вчинити, замкнувшись у кімнаті з п'ятикілограмовою пачкою турецької халви, був, як на нього, не такою вже й поганою ідеєю.

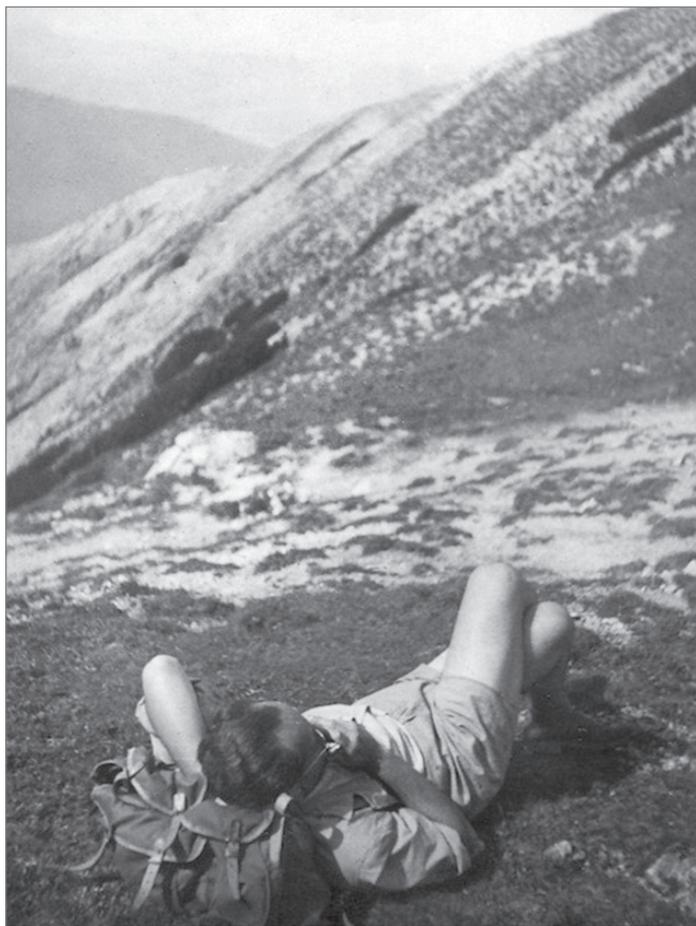
Відповідно до наведених фактів, освідчини з тортом бачимо у зовсім іншому світлі, чого Барбара Лешьяк, утім, не могла знати. Згодом вона мала не один шанс, щоб добряче ознайомитися з пристрасстю її чоловіка до всіляких солодоців і навіть наділила його дещо їдким, але гідним титулом «опікуна солодоців». На щастя (зокрема, для моєї появи на світ), той торт не налякав її настільки, щоб розірвати всі зв'язки зі своїм майбутнім чоловіком, хоча з родинних історій можна зробити висновок, що там таки дійшло до розірвання контактів (це сталося не обов'язково через торт) чи принаймні до тимчасового їх (контактів) відтермінування, причому багатомісячного.

Розділ 3. ЗАСАДИ

Батьки побралися в 1953 році. Вони мешкали спочатку в Кракові на вулиці Бонеровській разом з родиною пані Олі, їхньої приятельки-львів'янки. Смерть дідуся по материній лінії, який був управителем маєтків (на той час уже одержавлених) на Сілезії, призвела до того, що довелося забирати бабусю з Битома до Кракова. Це було нелегко, бо Краків був закритим містом, і про отримання житла без роботи навіть не йшлося, а без житла — не йшлося про роботу — справжня «Пастка-22». Проблему вдалося розв'язати, коли бабусю приписали до житлового кооперативу, який побудував під Краковом у широкому полі кільканадцять маєтків. Будинки віддавали майбутнім мешканцям у «сирому» стані. Усі, за винятком одного, вже мали мешканців. А той, останній, був розміщений найнижче, тож вода з полів і непридатних земель постійно потрапляла до підвалу, створюючи в ньому чималий резервуар. Знайомі, які зналися

Барбара і Станіслав Лєми у Татрах, 1959

У Татрах з губною гармошкою, 1949

на цьому, відраджували від купівлі будинку, розташованого далеко від міста й автобусної зупинки, без каналізації, газу, асфальтованої дороги, який за всіма правилами мав би прогнати й розпастися протягом лише кількох років. Мама мусила надзвичайно сперечатися з батьком, який був проти. Він заявив, що за жодних умов не погодиться переїхати з міста в село.

Утім, його опір вдалося так чи інакше подолати, а продаж бабусиних прикрас разом з доходами від перших видань уможливили виплату першої частини грошей за будинок у 1958 році. За допомогою двоюрідного брата мати провела героїчну роботу, щоб цей запліснявілий будинок з водою у підвалі перетворити на місце, в якому мали постати найвидатніші твори батька.

«Нещодавно вода гейзером залила підвал і гараж, — писав батько 15 квітня 1958 року до Александра Сцібора-Рильського. — Близьке вивчення проблеми показало, що йдеться про внутрішній басейн майже 30-сантиметрової глибини, який утворений із ґрунтових вод, котрі не мали іншого виходу на поверхню, і був спричинений тим, що кооператив порушив елементарні будівельні правила щодо ізоляції фундаментів, осушування ґрунтів і проведення геологічних досліджень <...>. Деяка кількість води захотіла постійно до нас навідуватися, витікаючи з тихенького, шурхотливого джерельця, яке утворилося в підвалі.

Нині за великі кошти ми стягуємо сюди різних експертів, які констатують, що будинок має розпастися, в будь-якому разі просто повинен, і то через грибок, який, милий брате, вистрелить із фундаменту Глибокої Води, мов пальма. Радять також будинок продати — але нема кому — і купити собі будинок кооперативу — але нема за що».

Батько довго зволікав з переїздом і піддався лише тоді, коли авторські гонорари дали змогу купити першу автівку, що уможливила регулярні візити до редакції «Tygodnika Powszechnego», прочісування краківських крамниць у пошуках продуктів, з яких можна було б приготувати обід, візит у садибу Wydawnictwa Literackiego, а також *last but not least*¹ у цукерню Cracovia, ПНРівський клімат якої пробуджував у батькові несмак (він, напевно, туди й не заходив би, якби не тістечка):

«Утім, затори просто жахливі. Під готель Cracovia (Блоне, ти, напевно, його не бачив — це щось більш-менш пристойне,

¹ Останній у списку, але не останній за важливістю (англ.).

на центрально-європейському рівні) підїжджають навіть з русалками¹ на каву, залишаючи біля внутрішніх вікон, наприклад, упаковку від сорочки з ПеКаО зі золотим написом HOOKWAYS чи, врешті, з тиграми або «Paris-Match». А ті, хто привозили тітоньок чи утриманок на Wartburg, повільно підїжджали до самих дверей готелю, вискакували — штани, білі сорочки, краватки — відчиняли всі двері авто, бігали навколо, а потім привозили упаковки з тими сорочками HOOKWAYS на паркінг. А все для того, щоб випити невелику каву за 3,50 злотих філіжанка. Якось так».

(Із листа до Славоміра Мрожека, травень 1967 року).

Закопане

Хоча замолоду батько й грав у теніс, він не приділяв багато уваги спорту. Однак був також завзятим лижником, принаймні до часу, коли під кінець шістдесятих років кардіолог порадив йому зменшити фізичні навантаження, а батько — можливо, що якось необачно — його послухався. І це, власне, дуже дивно, що він без жодних протестів змирився з необхідністю облишити лижний спорт, оскільки дуже його любив, а глибоке переконання, що він «знає краще», супроводжувало його не тільки у медичних справах, а майже в кожній царині його життя.

Однак ще до того, як настало цілковите прощання з лижами, він щозими, мінімум на десять днів, вибирався до Закопаного, й разом із Басею вони зїжджали з Каспрового Верху.

«Я винен тобі, друже, деякі відомості щодо мого Лижного Класу. Ну що ж, скажу скромно: катаюся. Відтоді, як я відкрив Горичкову, і з перших страхів на краю великого каміння, присипаного снігом, минуло стільки часу, що я дивлюся на це все як акробат на свою першу світлину (немовля з дупкою догори) — коли я ще не міг ходити <...>. З таким оце розчуленням я дивився на Губалувку, на зїзд через місток і ту купку анталовковської, яка ще не так давно була для мене проблемою!»

(Із листа до Єжи Врублевського, 19 березня, найімовірніше, 1958 року).

¹ Русалка — символ столиці, Варшави. Йдеться про те, що приїжджали навіть деякі особи з Варшави.

На старих, побляклих чорно-білих 8-міліметрових плівках видно сірі постаті на білому тлі. Крім родини Лемів, там є також постать Александра Сцібора-Рильського (режисера й сценариста, майбутнього автора сценаріїв «Людини з мармуру» і «Людини із заліза»), якого ласкаво називали «Сціборчик». На жаль, обличчя постатей серед безкрайної снігової білизни майже неможливо розпізнати — на відміну від фотографії, розміщеної у другому томі «Мемуарів» Єремія Пшибори. Там прекрасно видно батька в товаристві Роберта Стіллера, Анджея Вірта й Аліції Вірт (згодом — Пшибори).

Пшибора писав:

«З відомих людей Польщі Аліція з особливим зворушенням пригадує Станіслава Лема, з яким вона познайомилася під час зимових поїздок на лижі до Закопаного. Як і годиться дружині літератора, вона проводила цей час із чоловіком у Будинку Літераторів «Асторія», де також перебував Лем. Він вирізнявся скромністю й безпосереднім, яскравим розумінням буття, хоча й був уже на порозі своєї великої, всевітньої відомої кар'єри. Аліції запам'яталося, наприклад, як він телефонував з «Асторії» до каси канатної дороги у Кузьніцах і говорив:

— Це Будинок Літераторів «Асторія». Шлемо до вас гінця за місяцями для групи письменників.

Після чого він же сам і біг до Кузьніци у ролі «гінця», щоб зекономити собі й кільком знайомим час стояння у черзі до каси, який зазвичай минав у непевності, чи вистачить усім місяця».

(Єремій Пшибора. «Примружене око Помилковості», частина II мемуарів).

Під час одного з'їзду з Каспрового батько на віражі випав із траси, пролетів над мальовничими ялинками і приземлився у заметі, який так вдало загальмував його падіння. На жаль, під час польоту чи, може, приземлення постраждали штани, розірвавшись майже по всьому шву. Але батько мав викуплене місце на наступний з'їзд, а точніше, навіть не викуплене, а здобуте, бо тоді, щоб з'їхати з Каспрового, треба було стояти в черзі за квитками з п'ятої ранку чи застосовувати метод, який описав Єремій Пшибора. Тому батько за допомогою Басі віднайшов гірську хатинку і власне там, на колінах, було заштопано штани «літератора Лема» (так його називали працівники канатної дороги) — а батько вдало скористався своїм квитком, цього разу вже без перешкод, завдяки чому все співтовариство його подорожі на вершину мало змогу не лише ознайомитися

з усіма подробицями пригоди — оскільки під час пересування канатною дорогою батько голосно й детально розповідав про все, що сталося, — а й також отримати по голові, причому в буквальному розумінні, оскільки батько, озброєний лижами, котрі він тримав на плечі, в неспокійному дусі й обдарований енергійним темпераментом нерідко бував небезпечним об'єктом для довокoliшніх.

Коли 1953 року прогриміла звістка про смерть Сталіна, батько був саме в Закопаному і з квитком у кишені вибирався на Каспровий. Серед літераторів зав'язалася дискусія, чи варто за таких драматичних обставин з'їжджати на лижах. Батько вирішив придумати цю лижну диверсію у зародку:

— Це, мабуть, якась провокація. Сонце не вмирає, — сказав він, після чого поїхав на Кузьніці.

Узимку Закопане дарувало багато лижних забав, але передусім це було місце інтенсивної роботи. Саме в «Асторії» написані — частково чи повністю — його найкращі книги.

«Шлю вітання з цього неймовірного Закопаного, де ле, мов з відра, від 3 до 6 разів на день, до біса холодно, вночі або стужа, або гримить буря, і взагалі ці натовпи, сезон майже в розпалі... здурити можна!»

(Із листа до Даніеля Мруза, видатного ілюстратора «Кіберіади», червень 1971).

Причини червневих і весняних поїздок до Закопаного були двозначними. «Асторія» дарувала святий спокій, необхідний для писання, однак, окрім того, батькові страшенно докучала сінна лихоманка, від якої не рятували тогочасні ліки. Оскільки пилок квітів, до яких він був чутливим, найбільше давався взнаки саме у червні, тож він на деякий час виїжджав із Кракова туди, де весна наставала пізніше.

Канон Лема

«Що я зараз роблю? Роблю я смішну, дурнувату річ: шукаю скарби. Причому в такий спосіб: з бібліотеки беру старі книжки — різних там Гавалевичів, Грушецьких, про яких ти міг навіть нічого не чути, бо, крім істориків літератури, цих прізвищ, напевно, ніхто й не знає.

Тож я читаю ці старі, трохи струхлявілі книжки, романси тощо, однак мушу визнати, що ні скарбів як таких, ані хоча б їхніх слідів поки що я там не знайшов — лише нещасне паскудство, до божевілля нудне в своїй пристойності та простоті. Не знаю, чи надовго мені це вистачить

сил, щоб і далі принижувати цей цвинтар моїми некрофільськими поривами — бо це, їй-богу, якась некрофілія! Але єдине, що ти, напевно, помітив — це мій стиль, який набрався від цієї старовини й зробився якимось ХІХ-столітнім, з таким пліснявим нальотом домашнього, бідного виховання.

Я зараз уже жодної преси нашої творчої не читаю, і що найдивніше — навіть не помічаю, щоб мені чогось бракувало; в мені чи на мені, чи в моїй свідомості — жодних істотних дірок, які мали б витворюватись у великій кількості від такого зухвалого ігнорування. Пишу, тобто мелю на жорнах мої ракети, от просто так, з обов'язку, не без знудження, і жодної розваги, крім цього, нема. Хоча ні, я погано висловився: це писання, яке є справжньою панциною, в жодній мірі не можу назвати розвагою».

(Із листа до Славоміра Мрожека,
24 листопада 1964 року).

Період між відлигою після смерті Сталіна та єврейськими гоніннями 1968 року виявився для батька надзвичайно плідним. Він ще не відчував такої нагальної потреби виїхати з Польщі, щоб цей намір втілити у життя — це настало лише після впровадження воєнного стану. В період «малої стабілізації» шістдесятих та сімдесятих років минулого століття почали з'являтися книги, які належать до канону Лема, цілком зрілі, не враховуючи кількох винятків, що привносили певний розбрат у класику *science fiction* (їх критикували в пізнішій «Фантастиці й футурології», схематизм якої був висміяний у включеному до «Фантастики» «іграшковому комп'ютері любителів sf»). Творчий процес був пов'язаний із самозреченням, а насамперед із потребою святого спокою:

«Курю. Пишу, мов божевільний. 30 сторінок уже є, і гей-но далі! Ну мо, гей, давай далі!! Оповідання схопило мене й понесло. Я отримав пропозицію: поїхати до Америки на 6 місяців — це Кіссінгер, той, який Мрожека возив в 59-му. Я відмовився. А ще тут, ніхто не хотів, стипендія на 6 місяців. До Канади. Теж відмовився. Мене запросили на Берлінську гала-прем'єру, квіти, голі німкені на вагу (велика дюжина — 144 штуки) — шампанське, розпушта, Західний Берлін, новий Wartburg, валюта, шаленство, нервові схлипи щастя. Я відмовився.

Уф!!!!!! Ти розумієш мене, Сціборова внутрішньо-самотня духовно аскетична Братня Істото!!!!??

Цей Спокій!»

(Із листа до Александра Сцібора-Рильського, 1960).

Перша книга канону Лема була написана 1958 року — «Едем» — розповідь про зневолення цивілізації, мова якої була піддана таким збоченням, що з неї зникли поняття, що вони давали змогу описувати об'єктивну дійсність. Згодом, практично щороку, з'являвся новий роман: у 1959 році — «Трибунал» — кримінал з порушеною традицією, адже відповідь (хоч і неоднозначну) на запитання «хто вбивця» дає улюблена батькова наука — в цьому випадку статистика¹. За рік потому вийшов «Рукопис, знайдений у ванні» — Кафка, пропущений через призму Гомбровича, що був гротескним портретом тоталітаризму. В 1961 році видали «Соляріс» (це опису не потребує, правда ж?) і «Повернення із зірок» — бачення суспільства майбутнього, в якому людей після народження «кастрували» від злих, звіриних інстинктів. (До обдумування цієї ж теми, але в зрозумілішій формі, батько повернувся знову, вже у вісімдесятих роках у «Локальному баченні», причому цього разу такі контрольні механізми були «прищеплені» природі на молекулярному рівні, ставши чимось фундаментальним, як закони фізики). Трьома роками пізніше з'явилися «Казки роботів» і «Непереможний», що належить до традиції так званої *hard s. f.*, а також роздуми над майбутнім цивілізації — «Сума технологій». У 1965 році вийшла також «Кіберіада» — твір, який батько вважав своїм найбільшим досягненням, що містив такі перлини, як «Драconi ймовірності»². Коли мати запитала батька, він відповів, що якби тільки одна з його книг мала б залишитися в суспільній пам'яті, то він хотів би, щоб це була саме «Кіберіада».

У 1966 році був написаний автобіографічний «Високий замок», а в 1968 — моя улюблена книга — «Голос Бога». Випадково відкритий нейтринний «сигнал із зірок» стає приводом до порушення фундаментальних питань та створення портрета земної науки зсередини, так ніби оповідач і справді був американським фізиком, а не львів'янином, випускником медицини, який мешкає в селищі під Краковом.

¹ Я багато натерпівся через цю книгу в школі, бо друзі передавали через мене батькові різноманітні формальні заперечення — і насправді вони таки мали слушність, бо «Слідство» не є криміналом. (Примітка Томаша Лема.)

² «Драconi» — твір, що починається словами «Як відомо, драконів не існує» — невимовно популярний серед представників точних наук, особливо тих, хто професійно розумівся у квантовій механіці». (Примітка Томаша Лема.)